

Adatok az altorjai templomvár építéstörténetéhez

Erdély délkeleti részén, a Kárpát-kanyarban, az Olt és a Feketeügy által átszelt medencében terült el a régi Háromszék. Középkori határai jobbra azonosak a mai Kovászna megyéével. A hegyektől övezett, a Barcaság felé kiszélesedő völgyein olyan útvonalak haladtak, amelyek a 15-17. századi Erdély életében fontos szerepet tölthettek be. A Bodzai- de főleg az Ojtozi szoros hágóján át vezető útjait Moldvába, Havaselveire vagy a távolabb eső keleti országokba igyekvő utazók, kereskedők, idegenek és helybeliek járták. E fontos útvonalak nemcsak az ország kereskedelmét szolgálták, hanem az ellenséges hadak is gyakran kihasználták, hiszen itt juthattak be legkönnyebben Erdély keleti részeire. Az Ojtozon átjövő támadó, vagy csak portyázó csapatok elsősorban Háromszék településeit támadták meg és fosztották ki, s ezután hatoltak tovább, a belső területek felé, ha kedvük vagy parancsuk szólította.

A 15. század folyamán az egyre fokozódó török-tatár veszély láttán újabb védelmi kényszerülések színtere Erdély. Önvédelmük érdekében a városok és mezővárosok polgárai lázas munkára kényszerültek. A már meglévő védelmi rendszereiket tovább bővítették, s ahol nem volt, ott újakat emeltek. A szebeniek már a harmadik várfalat vonták városuk köré, amelyet a török sem az 1432-es, sem az 1438-as, de még az 1442-es betöréskor sem tudott bevenni. A brassóiakat pedig maga Zsigmond király támogatta a Mária, közismert nevén a Fekete-templomot és környékét magába foglaló védőfal megépítésében.

De szorgoskodtak a központi támogatást nem élvező kisebb települések, falvak lakosai is.

Ahol anyagi erejükből másra nem futotta, ott a templomok köré emeltek védőfalat. Így jártak el az önvédelemben magukra utalt háromszékiek is, akiknek - hasonlóan a többi székely székekhez - sem módjuk, sem lehetőségük nem volt az Erdélyben folyó nagyméretű erődítési munkálatok követésére.

A települések főterén emelkedő, esetenként építés alatt levő templomok erődítésének előnye nemcsak abban állott, hogy az építkezések aránylag kevesebb anyagi ráfordítást igényeltek, de a lakott terület központjában álló épületeikkel a hirtelen támadások idején hathatós védelmet látszottak nyújtani a rászorultaknak.

Az Ojtozi-szoros felé vezető vásáruttól távolabb, a Bodoki- és Torjai-hegység lábánál fekvő Altorja lakossága is hasonlóképpen járt el az önvédelem szervezésében, amikor a 15. században, már meglévő templomuk köré magas, vastag védőfalat emeltek.

E védettebb helyen meghúzódó "Torya inferior" korai település, 1334-ben pápai tizedet fizetett.¹ 1567-ben az adózó portákat összeíró jegyzőkönyvben Altorján 40 kaput tartottak nyilván, ami azt jelenti, hogy a középkori Háromszék népesebb, nagyobb településeinek egyike volt.² Társadalmi megosztottságáról szólva az 1614. évi Bethlen Gábor féle katonai összeírás lakosságának zömét (71 százalékát) még mindig a szabadok rendjébe sorolta, bár már a jobbágyok és zsellérek rétege is számottevő.³ 1699-ben Szebelébi Bertalan személyében itt székelt az erdélyi püspökség vikáriusa is.⁴

Románkori templomukat, a falut átszelő főút mellett emelkedő teraszon, az altorjaiak Szent Miklós püspök tiszteletére emelték és szentelték fel. A hajó-szentély tर्फűzésű kis teremtemplom eredeti formájára ma csupán a környék hasonló korból származó épületeinek alapján következtethetünk, u.i. az évszázadok során bekövetkezett többszöri átépítések végleg megsemmisítették románkori formáját.

Formabontó és -alakító volt a 15. század az altorjai templomépület számára, ekkor - feltehetően a megnövekedett népesség igényeinek kielégítésére, s az újabb művészeti stílus hatására - tágas-világos épületet emeltek. A templom

védelmére a kor bevett szokása szerint, a létfenn-tartás érdekében magas védőfalat húztak. A szűk udvart magába foglaló, ovális alapokra felrakott terméskőfal bejáratát hatalmas, vastagfalú torony-nyal látták el.

A templomvár gótikus épületét, ha korábban nem is, de a 18. század elején, 1702-ben ismét átépítik. Erre egy eddig ismeretlen szerződés szövege utal, amelyből kiderül, hogy a munkálatok elvégzésére és irányítására az "Alsó Torja' Uramék" két brassai mesterembert; Kő Mives Mártont és Kő Mives Andrást bízták meg, kik "ÓBrassóban Kovács Utszában" laknak⁵.

A szerződés szövege nem utal a templom régi épületének állapotára, s a renoválási munkálatokról is mindössze annyit tudunk meg, hogy az "Alsó Torja' Templumot" (feltehetően a 15. századi gótikus épületről van szó) a hajó és szentély részein im genere "tisztességesen kő lábakra" megbontsák. Ahol a szükség, s nem utolsó sorban a kor ízlése is megkívánja, oda új ablakot nyitsanak, vagy a meglévőt befalazzák. Nem tartjuk kizártnak, hogy a gótikus templom javarésze végül is ekkor semmisült meg.

A templom újabb épülete csaknem száz évig szolgálta közösségét. Az 1802. évi földrengés, amely számos háromszéki templomnak is a vesztét okozta - alaposan megrongálta. Így a falu 1823-ban ismét a templom átépítésével foglalatzkodott.

Ezúttal a munkálatok vezetésével Hecht András építőmestert bízták meg. A katonai mérnöki hivatal utasítása szerint "Az Régi toronynek három bejáró ajtói lesznek és az Templomnak közepinél szemben egymással két ajtó, az Templom az Toronyal úgy fog egybe kötetni mind ha ez a kettő egy test volna"⁶. Az utasítás soraiból tehát kiderül, hogy a 15. századi védőfalhoz tartozó toronyépületet ez alkalommal építették egybe a templomtesttel. Ezt az 1702. évi szerződésben írottak is sugallják, hiszen az újjáépítési munkálatok a templom épületére vonatkoznak, s nem térnek ki a torony esetleges helyreállítására.

A templomvár tornya a 15. századi múltja mellett más emléket is őriz, az északi oldalán álló, kőből faragott, kettős hengertaggal keretelt félköríves ajtókerete korábbi időre utal, mint a 15. század. Ezzel kapcsolatban Entz Géza jogosan

vetette fel a kérdést, miszerint az altorjai templomot vajon nem egy, már az Árpádkorban is meglévő toronyból alakították-e át és úgy építették hozzá a többi részt?

Alapvető feltáró munkálatok hiányában a feltevések sorait itt azzal egészítjük-bővívük tovább, hogy az is elképzelhető, miszerint a már készen levő faragott ajtókeretet az újabb átalakítások idején megkímélve, a torony bejáratához ismét felhasználták. Hasonló eljárással találkozunk például a zaláni templomnál is, ahol a románkor kőből faragott ajtókeretet az átépített templom déli oldali bejáratánál állították fel ismét.

Az altorjai templom a 19. századi újjáépített formáját ma is őrzi. A félkörívben záródó tágas szentély, a kettős falpillérekkel tagolt hajó, a világos térosztású templombelső a klasszicizmus szellemét tükrözi.

A templom hajdani, 15. századi védőfalából ma csupán kis töredékrészek láthatók a toronytestből kiindulól, annak déli és északi sarkait támasztó falmaradványok (pillérek) formájában. Az időközben lebontott várfal alapját ma csupán azáltal követhetjük nyomon, hogy vonulatán a növényzet jóval ritkábban nő, ősszel pedig hamarabb elszárad. Orbán Balázs feljegyzése alapján az altorjai templomvár "nagyon magas falai, (melyekből, mint öreg emberek mondják, csak a templomfedél csúcsa látszott ki), ölnyire szállítatott le"⁷. Minderre a múlt század fordulóján kerülhetett sor, amikor a többszöri földrengések és a részleges bontások igen megviselték.

A székelyföldi egyházi építkezések legfőbb és legbuzgóbb párfogója a közösség volt és maradt évszázadokon át. Ezt az ősi szokást egyaránt tiszteletben tartotta a falu törvényes rendje, és az egyház ősi jogait rögzítő szabályzatok. Az itt bemutatott szerződés szövegéből is kitűnik, hogy az 1702. évi átépítési munkálatokról "Alsó Torja' Uramék" a falu nevében szóltak, és kötelezték magukat, hogy a falu "alkalom szerent böcsülettel, minden bosszú nélkül és halogatás nélkül" közreműködik a munkálatokban.

Az építő-javító munkálatokból azonban nemcsak a falu, a szabad székelység vette ki részét. Részt vett abban vezető rétege, a nemesség is,

hiszen a székelyföldi jogszokás szerint, minden közösségi teher részarány szerint oszlott meg.

A nemesség azonban ennél többet is tett. Nemcsak utalásaink, de pontos adataink is vannak arra vonatkozóan, hogy egy-egy település főnemesi, vezető tisztségviselői, vagy egyszerű kurta nemesei részt vállalva, adományaikkal támogatták az építkezéseket, ezáltal nemegyszer döntő hatást gyakorolva ütemére és méretére egyaránt.

Tisztes cselekedeteik végül is többet jelentek egyszerű adománynál. A továbbépítés, a díszítés, a szépítés szándéka nemcsak hagyományörző jószándékukat tolmácsolta, hanem a nyugati kultúra legkeletibb részein váltak, válhattak az új művészeti irányzatok útegyengetőivé. A fejedelmi udvar bukóórában élő-dolgozó-forgoló székelyföldi magyarok mellett a "kurta" meccenasok, donátorok is felzárkózhattak az új lehetőségeket teremtők soraiba, akik az új kultúra befogadásán túl, annak továbbélését is számos formában biztosították.

A legbuzgóbb templomépítő és egyházalapító főnemesi család Háromszéken mindvégig az altorjai Aporok voltak. Az Erdély politikai életében gyakran fontos tisztséget betöltő Aporok ősi fészkeinek, származási helyének számító Al- és Feltorja egyházai hosszú évszázadokon át élvezték művészetpártoló hagyományait. E családban alig íratott végrendelet, amelyben ne tértek volna ki hosszabb-rövidebb megjegyzésekkel a templomokat illetően, azokra nemegyszer komoly összegeket hagyva. Ezzel kapcsolatban először gróf Apor István, az erdélyi kincstartó személyét említjük, aki végrendeletében külön pontba foglalta az egyháza vonatkozó kívánságait. Az altorjai templommal kapcsolatban például megjegyzi, hogy arra többek között "hagyok ezer forintot - 1000, melynek jövedelmiből esztendőként az ott való parochusnak huszonöt adassék".⁹ Báró Apor Péter pedig, a "Metamorphosis Transilvaniae" szerzője, 1740-1741-ben írt végrendeletében a meglévő készpénznek harmadát a templom építésére és a paramentumok (liturgikus ruhák) készítésére szánta.¹⁰

A templomvárak meccenasai között olyan egyházi személyekkel is találkozunk, akik bőkezűen osztották szét vagyonukat, egyházi

ruhájukat, egyet-mást a szívükhöz és munkásságukhoz közel álló egyházaik között.

Szebelébi Bertalan, a már említett vikárius 1707. szeptemberében kelt testamentumában számos egyház és személy említése mellett, altorjai egyházáról így emlékezett meg: "(hol peresnti lakom) hagyok száz magyar forintokat, a Bodó keresztfájánál való vetésemet, két óntányért, valamint egy réz gyertyatartót". Továbbá a selyem palástot "antipendiumnak hagyom a D. Dispozitorok diszponáljanak, ha kettő leszen belőle egyik legyen Szentlélekre, a másik Torjára". Bér restanciáját pedig a torjai és futásfalvi templomok épületére szánta. A torjai templom kórusának és a toronynak építésére, ápolására hagyott még "husz köből búzát, husz köből árpát, husz köből szaladot".¹¹

A történelmi események által diktált falusi élet háttéréből kibontakozó mesterek és pártfogók szerepe és tevékenysége évszázadról évszázadra így szőtték-fonták az altorjai templomvár körüli eseményeket s kovácsolták eggyé múltját a jelennek.

Jegyzetek

1. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. - Háromszék. III. Pest. 1869. 92. old. (A továbbiakban: Orbán Balázs)
2. Székely Oklevéltár, szerk.: Szabó Károly, II. Kolozsvárt, 1876. 221. old.
3. Székely katonai összeírások 1614. Állami lvt. Kolozsvár, Udvarhelyszék lvt. Székely láda 56 sz., Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk.: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly, Bukarest, 1979. 189. old.
4. Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. Kolozsvár, 1860. 356. old. (A továbbiakban: Veszely (1860))
5. Magyar Országos Levéltár, p. 970. Asboth család lvt. 1 tétel, I csomag. 5 lap: "Anno Domini 1702 die 7 jun. mi előttünk, ugy mint pater Demeter Márton, mostan kezdű Széki Szent Léleki parochus és pater Lenkes Pál Uram Lemhényi parochus előtt. Tiszteletes Szebelébi Bertalan Vicarius Uram ő kegyelme, mostan Erdély Országban az Catholica Religionak Generalis Vicariussa a mint Isten kegyelméből az Alsó Torja Templumot az Alsó Torja Uraimek akarják renováltatni az ő kegyelme interpositioja lévén az böcsületes kö mivesek előtt ugy mint Kö Mives Márton Urammal és Kö Mives András Urammal, kik is ÖBrassóban Kovács Utszában laknak, alkuvának meg ő kegyelmek Torja Uraimekkel Mihály senior, Bodó Gergely Uram és Benkő János Urammal ő kegyelmek így alkuvának meg, hogy az fenn meg írt Alsó Torja Templumot ő kegyelmek tisztességesen meg bolytják kö lábakra, s hol minden némű fogyatkozás leszen belől az Templumban mind az Sanctuariumban, mind pedig in genere belől mindennütt, ugy hogy a hol alaktok kell nyitnani ő kegyelmek nyissanak, az hol zámi, zárjanak. Meszet és téglát ő kegyelmek alkuszanak, vesznek azon pénzből a melly pénzt az Torja Uraimek fizetnek, tudni illik florenso három száz tizen öt magyar forintokat és husz köből jó illendő búzat, melynek

meg építését ő kegyelmek böcsülettel magokra vallalak. A meszet és téglát a falunak kell fel hozni. A téglának és mésznek fizetésit és gondviselésit magokra vallalak ő kegyelmek fenn meg irt Kő Mives Márton és András Uramék. Mihelt pediglen téglá és mész el készül mingyárást ő kegyelmek a Torja Uramékok certificállyák, ugy hogy ha Isten engedni ad annum iuli ha téglá és mész el készül a falu is tartozzék mingyárt fel hozni a meg irt contractus szerént obligálák ő kegyelmek magokat, hogy tisztességesen végbe viszik az falu is az alkalom szerent böcsülettel minden bosszú nélkül és halogatás nélkül, mind pénz és buza felöl contentallják ő kegyelmeket. Melly dologh mi előttünk így menvén végbe mind két részről kezeket bé adván, mi is adtunk ezen Testimonialis Levelünköt fide nostra mediante Anno die ut supra notatis Alsó Torján Vicarius Uram házánál. Ezt is hozzá tévén, ha valamellyik fél violállyá decretatis celumnián maradgyon ha Isten ő kegyelmeknek egészséget ád.

Az Kő Mives Uramék asztaokra, etelekre, italokra tisztességesen provideálnak ő kegyelmek.

p. Demeter Marton

p. Lenkes Pál

Kézdí Szent Léleki parochus mp. Kézdí Széki Lemhényi parochus mp."

6. Entz Géza: Két szekelyföldi vártemplom XXIX. 2 sz., Pásztortűz 1943, 78-80. old.

7. U.o.

8. Orbán Balázs: 92. old.

9. Báro Apor Péter verses művei és levelei (1676-1752) I. Szerk. Szádeczky Lajos, Budapest, 1903. 352. old.

10. U.o.: 398. old.

11. Veszely (1860): I. 358-361, 363. old.

Date privind construirea bisericii fortificate de la Turia de Jos (jud. Covasna) (Rezumat)

“Torya inferior” (Turia de Jos, jud. Covasna), o aşezare timpurie, cu prima atestare în paginile lustrei dijmelor papale din 1334. Clădirea bisericii din localitate, construită pe la sfârşitul sec. al XIV-lea, în stil romanic, a fost reconstruită în sec. al XV-lea, timp în care în jurul bisericii a fost ridicat şi un zid de apărare.

În urma documentelor inedite până acum semnalăm reconstruirea clădirii din anul 1702, când în numele comunităţii săteşti a fost încheiat un contract de reînnoire a bisericii. Numele celor doi maiştri zidari este Márton Kő Mives şi András Kő Mives din Braşov.

Forma actuală a clădirii păstrează iniţiativa arhitectului András Hecht, inspirat de stilul clasicismului.

Data Concerning the Erection of the Churchfortress at Altorja (Turia de Jos) (Abstract)

“Torya Inferior” Altorja, Háromszék (Turia de Jos, Covasna County) is an early settlement which was noted in the pages of the papal sharecropping in 1334. The church of the place, built around the end of the 14th century in Romanesque style was rebuilt in the 15th century when a defence wall was also erected around it.

According to documents unknown so far, the reconstruction of the building can be put back to 1702, when in the name of the village community a contract referring to the innovation of the church was signed. The names of the bricklayers were Márton Kő Mives and András Kő Mives in Braşov.

The present form of the building preserves the initiative of the architect András Hecht who was inspired by classicism.

1. ábra Az altorjai templom. Torony.

2. ábra Az altorjai templom
(Fényképek: Simon József)